

QADIMGI SIVILIZATSIYALARDA ILM-FAN VA TA'LIM TIZIMI: ILMIY MANBALAR ASOSIDA TAHLIL

Arziyeva Saltanat Eshpo'latovna
Samarqand viloyat Pastdarg'on tumani
125-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabining
Tarix fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisda qadimgi sivilizatsiyalarda ilm-fan va ta'lim tizimining shakllanishi va rivojlanishini ilmiy manbalar asosida tahlil qiladi. Tadqiqot davomida Misr, Mesopotamiya, Hindiston va Xitoy kabi qadimgi sivilizatsiyalar misolida ta'lim tizimining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillar bilan bog'liqligi o'rganiladi. Shuningdek, ilm-fanning shakllanishi, fan va ta'lim vositalari, o'qitish metodlari, diniy va davlat institutlarining roli, shuningdek, ilmiy bilimlarni jamiyatda tarqatish usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari qadimgi davrlarda ilm-fan va ta'lim tizimining ijtimoiy rivojlanishdagi ahamiyatini ochib beradi hamda zamonaviy pedagogika va tarixshunoslik tadqiqotlari uchun ilmiy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: *Qadimgi Sivilizatsiyalar, Ilm-Fan Rivoji, Ta'lim Tizimi, Ilmiy Manbalar, Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy, Ijtimoiy-Iqtisodiy Omillar.*

Qadimgi sivilizatsiyalarda ilm-fan va ta'lim tizimi insoniyat madaniyati rivojida muhim rol o'ynagan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qadimgi Misr sivilizatsiyasida miloddan avvalgi uchinchi ming yillikda piramidalar davrida ta'lim diniy institutlar va iyeroglif yozuvchilar orqali amalga oshirilgan bo'lib, ularning asosiy vazifasi ma'muriy, diniy va amaliy bilimlarni jamiyatga yetkazish bo'lgan (Kramer, 1981). Mesopotamiya hududida miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikda shakllangan ta'lim tizimi maktablar orqali ijtimoiy elitalarni tayyorlashga yo'naltirilgan edi va yozuv, huquqiy bilimlar bilan bog'liq bo'lgan (Van de Mieroop, 2007).

Hindiston sivilizatsiyasida miloddan avvalgi birinchi ming yillikda gurukullar tizimi rivojlangan bo'lib, u orqali diniy, falsafiy va amaliy bilimlar uzatilgan. Xitoyda esa miloddan avvalgi VI–V asrlarda Konfutsiy ta'lim falsafasi asosida markazlashgan ta'lim tizimi tashkil etilgan bo'lib, u ijtimoiy tartib va ma'muriy boshqaruvni mustahkamlashga xizmat qilgan (Ebrey, 2003).

Markaziy Osiyo hududida, xususan Movarounnahr va Farg'ona vodiysi hududida, miloddan avvalgi birinchi ming yillikdan boshlab, ilm-fan va ta'limning shakllanishi boshlandi. Bu hududlarda ta'lim tizimi dastlab diniy institutlar va shahar markazlarida rivojlangan bo'lib, matematika, astronomiya, tibbiyot va falsafa sohalariga yo'naltirilgan edi. Miloddan avvalgi uchinchi asrdan boshlab, qadimgi

Buxoro va Samarqand shaharlarida ilmiy maktablar faoliyat ko'rsatgan, ularning asosiy maqsadi amaliy va nazariy bilimlarni jamiyatga yetkazish bo'lgan (Bregel, Thackston).

Shu tariqa, Markaziy Osiyo ilmiy markazlari boshqa qadimgi sivilizatsiyalar bilan taqqoslaganda, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan. Misr va Mesopotamiya ilm-fani ko'proq ma'muriy va diniy ehtiyojlarga yo'naltirilgan bo'lsa, Hindiston va Xitoy ta'limi falsafiy va etik qadriyatlarni rivojlantirishga qaratilgan edi. Markaziy Osiyoda esa bu tizimlar uyg'unlashtirilib, ilmiy bilimlar diniy va shahar institutlari orqali jamiyatga uzatilgan va hududiy madaniy merosning rivojlanishiga xizmat qilgan (Schimmel, Frye).

Shunday qilib, qadimgi sivilizatsiyalarda ilm-fan va ta'lim tizimi nafaqat bilim uzatish vositasi, balki ijtimoiy tartib, madaniy qadriyatlar va hududiy uyg'unlikni ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Markaziy Osiyo misolida bu tizimning o'ziga xosligi shundaki, u boshqa Sharq sivilizatsiyalari bilan uzviy bog'lanib, ilmiy va madaniy merosni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Qadimgi sivilizatsiyalarda ilm-fan va ta'lim tizimi: ilmiy manbalar va amaliy misollar:

Hudud	Asr / Yil	Ilmiy manba va faoliyat	Amaliy misol / ta'lim tizimi	Bugungi kunda o'zgarishlar va kashfiyotlar	Qadimiy manzilgohlar va kashf qilish arafasi
Misr	Miloddan avvalgi uchinchi ming yillik	Kramer, "History Begins at Sumer"; iyeroglif yozuvchilarning ma'muriy va diniy faoliyati	Piramidalar qurilishida matematik va astronomik bilimlarni qo'llash, ruhoniylar tomonidan ta'lim berish	Zamonaviy arxeologik qazishmalar orqali qadimgi matematik hisob-kitoblar va astronomik kuzatishlar aniqlandi	Giza piramidalari, Sakkara nekropolisi, hali to'liq tadqiq qilinmagan yer osti xonalari
Mesopotamiya	Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillik	Van de Mieroop, "A History of the Ancient Near East"; yozuvli maktablar va huquqiy institutlar	Sumer maktablari (Edubba) orqali yozuv, huquq va amaliy boshqaruvni o'rgatish	Qadimiy gil taxtalar va tabletlar topildi, yozuv tizimi va maktab tuzilmalari chuqurroq o'rganilmoqda	Ur, Uruk va Lagash shaharlaridagi maktab qoldiqlari, yangi qazishmalar davom etmoqda
Hindiston	Miloddan avvalgi birinchi	Thapar, "Ancient Indian Social History"; gurukullar tizimi	Falsafa, diniy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni	Qadimgi Sanskrit matnlari va ilmiy asarlar	Takshashila universiteti, Nalanda monastirlari, hali

Hudud	Asr / Yil	Ilmiy manba va faoliyat	Amaliy misol / ta'lim tizimi	Bugungi kunda o'zgarishlar va kashfiyotlar	Qadimiy manzilgohlar va kashf qilish arafasi
	ming yillik		shogirdlarga o'rgatish	qayta tahlil qilinmoqda, amaliy fan va tibbiyot izlari aniqlanmoqda	to'liq kashf qilinmagan kutubxonalar
Xitoy	Miloddan avvalgi VI–V asr	Ebrey, “The Cambridge Illustrated History of China”; Konfutsiy ta'lim falsafasi	Markazlashgan ta'lim tizimi, imtihonlar orqali amaldorlarni tayyorlash	Konfutsiy ta'lim falsafasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda o'rganilmoqda, qadimiy imtihon yozuvlari topilgan	Shaanxi va Henan hududidagi qadimiy akademiyalar, kutubxonalarda yangi topilmalar
Markaziy Osiyo (Movarounnahr, Farg'ona)	Miloddan avvalgi birinchi ming yillik – Milodiy uchinchi asr	Bregel, Thackston; madrasalar va ilmiy markazlar	Matematika, astronomiya, tibbiyot va falsafa bo'yicha shogirdlarni o'qitish, amaliy bilimlarni jamiyatga yetkazish	Samarqand va Buxoroda arxeologik qazishmalar davom etmoqda, qadimiy astronomik asboblarni va ilmiy qo'lyozmalar topildi	Buxoro va Samarqanddagi madrasalar, Ulug'bek observatoriyasi, qadimiy kutubxonalar hali to'liq tadqiq qilinmagan

Izoh: Ushbu jadval qadimgi sivilizatsiyalarda ilm-fan va ta'lim tizimini amaliy misollar bilan ko'rsatadi, bugungi kunda topilayotgan arxeologik kashfiyotlar va qadimiy manzilgohlarning ilmiy ahamiyatini yoritadi. Jadval orqali har bir hududdagi ilmiy merosni taqqoslash, ularning ijtimoiy va madaniy rolini ko'rsatish, hamda hozirgi kashfiyotlar bilan bog'lash mumkin.

XULOSA

Qadimgi sivilizatsiyalarda ilm-fan va ta'lim tizimi insoniyat madaniyati va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, Misr va Mesopotamiya sivilizatsiyalarida ilm-fan ko'proq ma'muriy va diniy ehtiyojlarga yo'naltirilgan bo'lsa, Hindiston va Xitoyda ta'lim falsafiy va etik qadriyatlarini shakllantirishga xizmat qilgan. Markaziy Osiyo hududida esa ilmiy va ta'lim tizimi diniy institutlar, shahar markazlari va madrasalar orqali uyg'unlashtirilgan holda

rivojlangan, matematika, astronomiya, tibbiyot va falsafa sohalarida amaliy va nazariy bilimlarni jamiyatga yetkazishda muhim rol o'ynagan.

Bugungi kunda arxeologik qazishmalar, qadimiy qo'lyozmalar va ilmiy asboblari orqali bu sivilizatsiyalarning ilmiy merosi yanada aniqroq o'rganilmoqda. Masalan, Giza piramidalari va Sakkara nekropolisi, Ur va Uruk shaharlaridagi maktab qoldiqlari, Takshashila va Nalanda universitetlari, Shaanxi va Henan hududidagi qadimiy akademiyalar, shuningdek, Buxoro va Samarqanddagi madrasalar hamda Ulug'bek observatoriyasi ilmiy merosni tasdiqlovchi muhim manbalardir.

Shu bilan birga, qadimgi sivilizatsiyalardagi ilm-fan va ta'lim tizimi bugungi kunda zamonaviy pedagogika, ilmiy tadqiqotlar va texnologik rivojlanish uchun muhim asos bo'lib xizmat qilmoqda. Qadimiy manzilgohlarning topilishi va yangi kashfiyotlar esa insoniyat tarixidagi bilimlarni boyitishda davom etmoqda, ilm-fan va ta'limning jamiyatdagi barqaror rivojlanishdagi rolini yanada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. **Murtazayeva, R. H., & Ermetov, A. A. (2024).** *O'zbekistonning eng yangi tarixi.* Toshkent: Renessans nashriyoti.
2. **Asqarov, A., Ziyo, A., Maqsudov, F. A., & boshqalar. (2024).** *O'zbekiston tarixi.* Namangan: NamDU nashriyoti.
3. **Shamsutdinov, R. (2024).** *O'zbekiston tarixi: o'quv qo'llanma.* Toshkent: TIU nashriyoti.
4. **Aberkulov, D. N. (2023).** *O'zbekistonning eng yangi tarixi: o'quv dasturi.* Toshkent: Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz.
5. **Fanlar akademiyasi Tarix instituti. (2023).** *O'zbekiston tarixi: ilmiy jurnali.* Toshkent: Fan nashriyoti.